

**AZƏRBAYCANIN HADRUD RAYONUNUN
QISA TARİXİ İCMALI (1930-1991)****N.R.MƏMMƏDOV****Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu**
Memmedov_n@yahoo.com

Məqalədə 1930-1991-ci illərdə Azərbaycanın Hadrud rayonunda baş verən sosial-siyasi proseslər yeni konsepsiya əsasına tədqiq olunur. Faktlara, materiallara əsaslanaraq müqayisələr, təhlillər aparılır, Hadrud rayonunda yüksək iqtisadi-mədəni inkişaf amilləri açıqlanır. XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı müharibənin səbəbləri, gedişi və xalqımız üçün ağır nəticələri təhlil olunur.

Erməni tarixşünaslığına Azərbaycanın Kür-Araz çayları arasındakı ərazisinin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın tarix boyu Ermənistanın tərkib hissəsi olması konsepsiyası hakimdir. Ermənistan silahlı birləşmələri isə bu saxta, tarixi gerçəkliklərdən uzaq konsepsiyaya əsaslanıb Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozaraq «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq məqsədi ilə tarixi torpaqlarımızın 20 faizini işğal etmişdilər [7, 481]. Heç bir elmi əsası olmadan, tariximizi saxtalaşdıran xudbin niyyətli Z.Balayan, S.Yeremiyən, B.Ulubabayan, Q.Svazyan, A.Akopyan, Ş.Smbatyan və digər erməni alimlərinə tutarlı cavab vermək üçün faktlara, materiallara əsaslanaraq tariximizi obyektiv təhlil etməli, erməni fitnəkarlığını, xəyanətini, böhtanını bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Bu baxımdan Azərbaycanın Hadrud rayonunun tarixinin obyektiv tədqiqi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hadrud Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir. 1964-cü ildə ərazidə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Paleolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmiş və Hadrud ərazisinin Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olması aşkarlanmışdır. Əlverişli təbii-coğrafi şərait hələ qədim dövrlərdən burada ibtidai insanların məskən salmasına imkan yaratmışdır.

Hadrud oykonimi «İki çay arası» mənasındadır. Həqiqətən də Hadrud Güneyçay və Quzeyçay çayları arasında yerləşmişdir. M.Barxudaryana görə buraya ermənilər Bərguşaddan, Cənubi Azərbaycanın Qarabağ mahalından, Naxçıvandan və Tiflisdən gəlmişdilər [8, 222]. Hadrudun keçmiş adı Dizaq. XVIII əsr və XIX yüzilliyin əvvəllərində Ağoğlan. XIX yüzilliyin əvvəllərindən 1939-cu ilin sentyabrınadək yenidən Dizaq olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Dizaq vaxtilə Qarabağın Dağlıq hissəsində bir mahal adı olub. N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasında bu ad «Dizknak» formasında işlənmişdir. Dizaq torpaqları Bərdə hakimi Mehnbanuya mənsub olmuşdu. Dizak, «dizək» - «qala» mənasını verir.

Hadrud rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. 1963-cü ildən Hadrud qəsəbəsi rayon mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 26 noyabr

1991-ci il qərarı ilə Hadrud rayonu ləğv edilmiş və ərazisi Xocavənd rayonuna birləşdirilmişdir.

1986-cı il məlumatına görə Hadrud rayonunun sahəsi 679 km², əhalisi 14,2 min nəfər olmuşdur. Rayonda 1 qəsəbə, 41 kənd, 13 kənd sovetliyi mərkəzi var idi. Əhalinin 3,8 min nəfəri Hadrud qəsəbəsində, 10,4 min nəfəri isə kəndlərdə yaşayırdı. Bir kvadrat kilometrə 21 nəfər əhali düşürdü [5, 222]. Bu göstərici isə istər DQMV-də, istərsə də Ümumrespublika səviyyəsində birinci yeri tutmaq demək idi. Belə ki, bəhs edilən dövrdə bir kvadrat kilometrə əhalinin yerləşməsi – Şuşada 63,3 nəfər, Ağdərədə 26 nəfər, Ağdamda 92,9 nəfər, Bərdə rayonunda 84,6 nəfər, Tərtər rayonunda 92,9 nəfər, ümumilikdə DQMV-də 34,4 nəfər idi [3, i.70, v.23]. Bütün bunlar isə Hadrud rayonunda əhalinin yaxşı yaşamasına şərait yaradırdı. Burada əhalinin 80 faizini ermənilər, 18 faizini azərbaycanlılar, 2 faizini isə digər millətlərdən ibarət idi [1]. Halbuki, XIX yüzilliyin əvvəllərində burada ermənilər əhalinin cüzi bir hissəsini təşkil edirdi.

Hadrud rayonunun relyefi, əsasən, dağlıq şərq və cənub şərqdə dağətəyi düzənlikdir. Hündürlüyü təqribən 500 metrədən 2725 metrə qədərdir [13]. Yura, Tabaşır, Neogen çöküntüləri yayılmışdır. Rayonun faydalı qazıntıları zəngindir. Belə ki, burada dünya əhəmiyyətli qranit, pirit, qalenit, qızıl, molibden, İslandiya Şpatı yataqları var. Hadrud ərazisi faydalı qazıntılarla yanaşı tikinti materialları, meşə zolaqları, şirin su ehtiyatları, qədim təbiət abidələri, 100 illik yaşı olan ağacları ilə də zəngindir [13]. Çox təəssüflər olsun ki, Qarabağın digər əraziləri kimi Hadrud rayonu da, Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən ələ keçirilmiş, buradakı tükənməz, yeraltı və yerüstü qiymətli təbii sərvətlərimiz qəddarcasına mənimlənilir.

Hadrud rayonunda, əsasən, qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyündə kollu və seyrək meşəli çəmənələr üstündür. Rayonun 22 min hektar meşə sahəsi var [12, 27]. Bütün çayların sahilləri boyunca tut. üzüm, alma, qoz, fındıq, zoğal bağları uzanır. Çox yerdə isə meşələr bağlarla birləşir.

Hadrud respublikamızın mühüm kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün rayonda təsərrüfatların idarəetmə mədəniyyəti artırılmış və maddi-texniki bazası ardıcıl olaraq möhkəmləndirilmişdir. Hadrudun iqtisadiyyatında üzümçülük, heyvandarlıq və taxılçılıq əsas yer tuturdu. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 33 min hektar idi. Bunun 9,4 min hektarı şum yeri, 3,4 min hektarı çoxillik bitkilər, 0,5 hektarını biçənəklər, 19,7 min hektarını otlaqlar təşkil edirdi. Əkinə yararlı torpaqların 0,8 min hektarı suvarılırdı, 7,6 min hektar əkin sahəsinin 40%-də dənli və dənli-paxlalı bitkilər 1%-ində kartof və tərəvəz, 59%-də yem bitkiləri əkilirdi. Hadrudun üzüm plantasiyaları 3,1 min hektar olmuşdu. 1986 (yanvar) məlumatına görə, rayonda 12,7 min ton üzüm yığılmışdı. Rayonun bütün təsərrüfatlarında müxtəlif növ meyvələr yetişdirilirdi. Hadrudun təbii-coğrafi şəraiti heyvandarlığın inkişafına imkan verirdi. 1987-ci ildə Hadrud rayonunda 9,2 min qaramal, 29,2 min davar, 9,4 min donuz var idi [4, i.30, v.52].

Bütün bunlarla yanaşı, Hadrud rayonunun təsərrüfatlarında quşçuluq və baramaçılıqla da məşğul olurdular. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, baramaçılıq və heyvandarlıq Hadrud əhalisinin qədim peşəsi idi. Hadrud ipəyi həmişə beynəlxalq sərgilərin bəzəyinə çevrilmişdir. Hələ 1882-ci ildə Filadelfiyada keçirilmiş beynəlxalq sərgidə Hadrud ipəyi Təşkilat Komitəsinin qızıl medalına layiq görülmüşdür [12, 28]. Təsədüfi deyildir ki, Parisin Yelisey sarayının pəncərələri Hadrud ipəyindən hazırlanırdı.

lanmış pərdələrlə bəzədilmişdir. Təəssüflər olsun ki, dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində yaradılmış irimiyaşlı və əhəmiyyətli təsərrüfatlar Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş və Ermənistan iqtisadiyyatı üçün baza rolunu oynayır.

Hadrud rayonunda kənd təsərrüfatının inkişafı, yeraltı təbii sərvətlərin bolluğu və əsrarəngiz meşə örtüyü sənayenin də inkişafına şərait yaratmışdır. Çünki burada sənayeni xammalla təchiz edən böyük həcmli mənbələr var idi. Rayonda üzüm emalı zavodları, yerli sənaye kombinatları, aqrar sənaye birliyi, Respublika Dövlət Kənd Təsərrüfatı İstehsal-Texniki Təminat Komitəsinin şöbəsi, elektrik şəbəkəsi və digər iri sənaye kompleksləri yaradılmışdır. Azərbaycan dövlətinin bölgəyə ayırdığı vəsait hesabına 1970-1987-ci illərdə sənaye dinamik inkişaf etmişdi. 1980-ci illə müqayisədə 1987-ci ildə Hadrudda sənaye-istehsal fondlarının dəyəri 55% artmışdır ki, bu da ümumrespublika üzrə olan göstəricilərdən 46% çoxdur.

1970-1987-ci illərdə Hadrud sənaye istehsalının inkişaf sürətinə görə ümumrespublika səviyyəsini 0,23 dəfə ötüb keçmişdi. 1940-cı illə müqayisədə 1987-ci ildə rayonda sənaye istehsalının həcmi 25 dəfə artmışdır [7, 106]. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, yuxarıda adı gedən sənaye müəssisələri ermənilərin daha çox cəmləşdiyi kəndlərdə inşa edilmişdi. Məkrli niyyət sahibləri olan rayonun erməni rəhbərliyi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə nəinki sənaye müəssisəsi, heç onun filialını da yaratmağa imkan verməmişdir. Bu gün, xalqımızın zəhməti ilə yaradılmış həmin müəssisələr yağı düşməyə xidmət edir.

Hadrudun ərazisində çoxlu və əhəmiyyətli mineral su mənbələri var. Domu, Tuğ, Arpagədik, Arpayurd, Hadrud ərazilərindəki sular xüsusilə diqqətəlayiqdir. Buradakı sular təkcə dadı və təmizliyi ilə fərqlənir, bu sular həm də müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Ərazidəki «Göncəsər» bulaq təkcə özünün müalicə və əhəmiyyəti ilə, həm də bol sululuğu ilə diqqəti cəlb edirdi. Bulağın suyundan suarmada istifadə olunurdu.

Hadrud rayonu ərazisində xalqımızın çoxlu qədim abidələri var. Bunların içərisində Tağlar mağarası özünün stratigrafiya planına, tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarına görə keçmiş sovetlər birliyində və yaxın şərqdə muzey abidələri içərisində xüsusi olaraq fərqlənirdi. Bundan əlavə Hadrudun memarlıq abidələrindən Quruçayın sağ sahilində Metstağlar kəndində 1241-ci ildə inşa edilmiş qotik məbədi, Dolanlar kəndindəki XII-XIV əsrlərə aid məbəd, türbə, sərdaşbələri, Tuğ kəndində X əsrə aid Qırmızı məbədi göstərmək olar [6, 61].

Azərbaycanın yuxarıda adıgedən qədim memarlıq abidələri dövlət tərəfindən qorunmasına baxmayaraq, Hadrudun işğalından sonra erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və yandırılmışdır.

Azərbaycan dövlətinin dərin qayğısı nəticəsində sovet hakimiyyəti illərində Hadrud rayonunda mədəni quruculuq sahəsində çox böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. 1987-ci il məlumatına görə, Hadrud rayonunda 280 uşağın tərbiyə olunduğu 12 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Hansı ki, 1940-cı ildə rayonda yalnız 61 uşağın tərbiyə olunduğu 2 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi var idi. 1987-ci ildə ümumilikdə DQMV-də 8,3 min uşağı birləşdirən 98 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi var idisə, Naxçıvan MR-da 5,1 min uşağın tərbiyə olunduğu 80 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, Qubadlıda 1, Zəngilanda 9, Tərtərdə 13, Cəbrayılada 8, Bərdədə 17, məktəbəqədər uşaq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [5, 127]. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Hadrud rayonunun məktəbəqədər, uşaq müəssisələri ilə

təminatı ümumrespublika səviyyəsində yüksəkdə dayanmışdır. Belə ki, respublikamızda məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminat 20%, Naxçıvan MR-da 12% olduğu halda Hadrudda 33%-ə çatmışdır. Lakin araşdırmalardan məlum olur ki, Hadrud rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindən heç birində məktəbəqədər uşaq müəssisəsi yox idi.

1987-ci ildə Hadrudda 2650 şagirdi olan 28 ümumtəhsil məktəbi, 220 şagirdi olan 1 texniki-peşə məktəbi, 81 şagirdin təhsil aldığı 1 yeddiillik məktəb fəaliyyət göstərirdi. Hadrudda hər məktəbə 94 şagird düşürdüsə, Naxçıvan MR-da bu göstərici 288-ə, Ağdamda 354-ə, Zəngilanda 419-a çatırdı. Tədqiqatlardan məlum olur ki, Hadrud rayonunda hər bir müəllimə 14 şagird düşdüyü halda, Naxçıvan MR-da 23, Ağdamda 30, Zəngilanda 33 şagird düşürdü ki, bu göstərici tədrisin keyfiyyətinə çox böyük təsir göstərirdi [3, i.70, v.22].

1987-ci il yanvarın 1-ə olan məlumata görə Hadrud rayonunda 11 mədəniyyət evi, 22 klub, 218 min kitabı olan 41 kitabxana, 33 kinoqurğu var idi. Araşdırmalardan məlum olur ki, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Hadrud rayonunda hər bir sakinə 10 kitabxana kitabı düşdüyü halda, ümumrespublika üzrə bu göstərici 5,8-ə çatırdı. Eyni zamanda Hadrud rayonunun kütləvi kitabxanalarla təmin edilməsi 100% idisə, ümumrespublika üzrə bu göstərici 94%-ə bərabər idi [9, 91]. Tədqiqatlardan bir acı həqiqət də aşkar edilir ki, Hadrudun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki kitabxanaların kitab fondunun təxminən 80-i erməni dilində, 10%-i rus dilində, 10%-i Azərbaycan dilində idi.

Müqayisələrə və təhlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, keçən əsrin 80-ci illərində Hadrudda mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafı istər ümumittifaq və ümumrespublika səviyyəsində, istərsə də qonşu Ermənistanla müqayisədə birinci yerdə dayanmışdır. Belə ki, hər 10 min nəfərə düşən klub və mədəniyyət evlərinin sayı keçmiş SSRİ-də 4,8, Respublikamızda 5, Ermənistanda 3,8 olduğu halda Hadrudda 14-ə çatmışdı.

Eyni zamanda, hər 10 min nəfərə düşən kinoqurğuların sayı Azərbaycanda 3, Ermənistanda 2,9, keçmiş SSRİ-də 5,4 olduğu halda, Hadrud rayonunda bu göstərici 10 idi [5, 126].

1930-1980-ci illərdə Hadrud rayonunda əhalinin sağlamlığının qorunması işində müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. 1960-1988-ci illərdə Hadrud rayonunda xəstəxana çarpayılarının sayı 2 dəfəyə yaxın artaraq 185-ə çatmışdır. Rayonda əhalinin hər 10 min nəfərinə 100 çarpayı düşürdü. Hansı ki, bəhs olunan dövrdə ümumrespublika üzrə bu göstərici 97,8-ə bərabər idi [7, 316]. 1987-ci ildə Hadrud rayonunda 6 xəstəxana müəssisəsi, 19 «feldşer-mama» məntəqəsi, sanitariya-epidemioloji stansiya, 22 həkim 173 orta tibb işçisi fəaliyyət göstərirdi [13]. Bu müddət ərzində Hadrudda bütün ixtisaslar üzrə olan həkimlərin sayının artımı 2,5 dəfə, həmçinin orta tibb işçilərinin sayının artımı 1,8 dəfə, əhalinin hər 10 min nəfərinə düşən həkimlə təminat səviyyəsini 14-dən 29-a, orta tibb işçiləri ilə təminat səviyyəsini 83-dən 120-yə qədər artırmağa imkan vermişdir.

Dövlətimizin Hadrud rayonu əhalisinin sağlamlığının qorunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər, yeni sanatoriya, istirahət müəssisələrinin istifadəyə verilməsi, bədən tərbiyəsi və idmanın maddi-texniki bazasının inkişafı və möhkəmləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, təmiz hava, su və münbit, məhsuldar torpaqların mövcudluğu burada yaşayan əhalinin sağlamlığına çox böyük təsir göstər-

mişdir. Təsadüfi deyildir ki, Hadrudda hər 25 nəfərdən birinin 100-dən yuxarı yaşı olmuşdur. Maraqlıdır ki, ABŞ-da hər 100 min nəfərə 1,5 nəfər yüz yaşlı, DQMV-də isə 114 nəfər yüz yaşlı düşürdü [12, 28].

Bəhs olunan dövrdə Hadrud rayonunda çıxan (ermənicə) «Koltiteskan» («Kol-xozçu») qəzeti 1933-cü ildən nəşrə başlamışdır. Yerli radioverilişləri redaksiyası 1962-ci ildən fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda yerli əhali televiziya verilişlərinə də baxırdı [5, 128].

Azərbaycanın Hadrud rayonu ərazisinin 300-dən 500-ə qədər adam yaşayan bütün yaşayış məntəqələri klub müəssisələri ilə təmin edilmişdi. Bu göstərici Ümumrespublika üzrə 40%-ə yaxın idisə, Hadrudta təxminən 90% təşkil edirdi [4, i.30, v.54].

Hadrud rayonunda mənzil tikintisinin də inkişafı yüksələn xətlə davam etmişdir. Belə ki, 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanın bütün maliyyə mənbələri hesabına Hadrud rayonunda ümumi sahəsi 360,3 min kv.m. olan yeni abad mənzillər istifadəyə verilmişdir. Hadrudun bir sakininin mənzillə təminatı 14,5 kv.m. olduğu halda, ümumrespublika üzrə bu göstərici 10,9 kv.m., Naxçıvan MR-da 9,5 kv.m. idi. Bütün bunlarla yanaşı Hadrudda yaşayış məntəqələrinin abadlaşması işi sürətlə davam etdirilmiş, yeni su xətləri, qaz kəməri, kanalizasiya xətləri çəkilmişdir. 1987-ci ildə rayonda qazlaşdırma 100% (ümumrespublika üzrə 96%), su kəməri ilə təminat 45% (ümumrespublika üzrə 30,5%, Naxçıvanda 7,4%), kanalizasiya ilə təminat 12% (ümumrespublika üzrə 6,5%) təşkil edirdi [7, 199].

Hadrud Azərbaycanın inkişaf etmiş nəqliyyat təsərrüfatına malik rayonlarından biri idi. Dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində Hadrudda nəqliyyat təsərrüfatının bütün sahələri sürətlə inkişaf etmişdir. Keçən əsrin 60-80-ci illər inkişafını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Aparılan hesablamalara görə rayonun nəqliyyat göstəriciləri ümumrespublika səviyyəsini üstələmişdir. Belə ki, 1970-1985-ci illərdə Hadrud rayonunda avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması həcmi 4,8 dəfə (respublika üzrə 3,6 dəfə), səmişinlərin daşınması 3,4 dəfə (respublika üzrə 2,3 dəfə), avtomobil parkları 2,3 dəfə (respublika üzrə 1,7 dəfə) çoxalmışdı. Rayonda rabitə vasitələrinin də inkişafına xeyli diqqət yetirilmişdir. Təkcə 1970-1988-ci illər ərzində Hadrud rayonunda bu sahə üzrə əsas fondların və vəsait qoyuluşunun inkişaf sürəti ümumrespublika üzrə olduğundan 2 dəfə çox idi. Nəticədə, 1987-ci ildə Hadrudda adambaşına düşən rabitə məhsulunun həcmi 29,5 manat təşkil etmişdir ki, bu göstərici ümumrespublika üzrə 21 manata çatırdı. Rayonda əhalinin hər 100 nəfərinə 12 telefon düşmüş (respublika üzrə 8), telefonlaşdırma 42% (respublika üzrə 31%) artmış, şəhərlərarası telefon danışqları adambaşına 7,8% (ümumrespublika üzrə 4,1%) təşkil etmişdir [3, f.1, 232, i.70, v.22].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Hadrud rayonunda əhalinin rifahı xeyli yaxşılaşmışdır. Təkcə 1987-ci ildə rayonda əhalinin adambaşına düşən pul gəlirləri 1113,5 manat olmuşdur ki, bu da Naxçıvan MR ilə müqayisədə 170,4 manat, bütövlükdə ümumrespublika üzrə olduğundan 97,8 manat çoxdur. 1960-cı illə müqayisədə 1987-ci ildə Hadrud rayonunda pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi 5 dəfə (respublika üzrə 4,5 dəfə), adambaşına düşən mal dövriyyəsinin inkişaf sürəti 3,5 dəfə (respublika üzrə 2,7 dəfə), mağazalarda hər 10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi 2,5 dəfə (respublika üzrə 1,9 dəfə) artmışdı. Bütün bunlarla yanaşı 1970-1980-ci illərdə rayonda ictimai-iaşə xidməti sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Belə ki, 1987-ci ildə rayonun ictimai-iaşə müəssisələrində əhalinin hər 10 min nəfərinə 805 yer düşdüyü halda, ümumrespublika üzrə bu göstərici 731-ə çatırdı. 1987-ci ildə Hadrudun hər bir sakininə düşən məişət xidmətinin həcmi 41 manata çatırdı ki, bu göstərici Naxçıvan MR-dan 50%, Ümumrespublika üzrə olduğundan 35% çox idi. Həmçinin rayonda məişət xidməti emalatxanalarının sayında da böyük artım müşahidə edilmiş və 1987-ci ildə əhalinin hər 10 min nəfərinə 35 məişət xidməti emalatxanası düşmüşdür. Bu göstərici Naxçıvan MR-da 29-a, Ümumrespublika üzrə 17-yə çatırdı. Təhlillərdən görüldüyü kimi Hadrud rayonu iqtisadi və mədəni inkişafın bütöv göstəriciləri üzrə ümumrespublika səviyyəsini ötüb keçmişdir. Bütün bu və digər müqayisəli faktlar və materiallar isə erməni siyasətçilərinin «DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf geriliyi» konsepsiyasının böhtan olduğunu göstərir [1, f.411. 9, i.73, v.283].

Azərbaycanın digər rayonları kimi Hadrud rayonu da Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən 1992-ci il oktyabrın 2-də işğal edildi. Burada yaşayan bütün azərbaycanlılar əsir və girov götürüldü, soyqırma, deportasiyaya məruz qaldı. Rayon çətin və məşəqqətli köçkünlik həyatını yaşamalı oldu. Ərazidəki qiymətli və tükənməz təbii sərvətlərimiz Ermənistan tərəfindən qəddarlıqla mənimlənməyə başlandı. İşğal altındakı Hadrud rayonun ərazisi bütövlükdə ekoloji terrora məruz qaldı. Qədim tarixə malik mağaralarımız ermənilərin silah anbarına çevrildi. Rayondakı palıd meşələri qırılaq Ermənistanına daşındı. 100 illik tarixə malik və adı «Qırmızı kitaba» düşən ağaclar, çay kənarında bitən təbii meşələr erməni quldurları tərəfindən məhv edildi.

Ümumiyyətlə, Qarabağ müharibəsində Azərbaycan 20 mindən çox övladını itirdi, 100 min nəfər yaralandı, 5 min nəfər əlilə çevrildi, 4861 nəfər azərbaycanlı girov götürüldü. Hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycanın 17 min km² ən məhsuldar torpağı Ermənistan tərəfindən işğal edildi. Bir milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma yurdundan köçkünə və qaçqına çevrildi [7, 479]. Lakin biz bir həqiqətə inanırıq ki, tezliklə ədalət zəfər çalacaq, qaçqın və köçkünlərimiz öz doğma torpaqlarına qayıdacaqlar!!!

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, f. 411, s.9, i. 73, v.283-284.
2. ARDA, f. 13, s.4, i.42, v.11-13, i.20, v.2-5.
3. ARDSPİHA, f.1, s.232, i.70, v.22-23.
4. ARDSPİHA, f.2, s.121, i.30, v.51-54.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə. X c. Bakı: 1987, 576 s.
6. "Quruçay dərəsində" // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1977, №3, s. 201-217.
7. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR-in DQMV-də ictimai siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı: ADPU, 2008, 566 s.
8. Azərbaycan toponimləri, 2 cildə, I c., Bakı: Azərənşr, 2007, 612 s.
9. Quliyev C.B., B.S.Geverkov... Qardaşlıq ailəsində. Bakı: Azərənşr, 1973, 291 s.
10. Азербайджан в цифрах (стат. сбор) Баку: Азернешр, 1964, 394 с.
11. Нагорный Карабах за годы Советской власти. Ханкенди, Карабах, 1970, 199 с.
12. Нагорно-Карабахская Автономная область. Баку, Азербайджан, 1970, 400 с.
13. <http://www.525.ci.com>.

**КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР
ГАДРУДСКОГО РАЙОНА АЗЕРБАЙДЖАНА (1930-1991 гг.)**

Н.Р.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье используются архивные материалы, материалы периодической прессы на основе объективного анализа истории Гадрудского района и проведения сравнений. Доказываются передовые позиции на общереспубликанском уровне в развитии экономики и культуры района.

На территории Нагорного Карабаха были обнаружены новые места рождения полезных ископаемых и были доставлены в Ереван и в Москву. Центр, эффективно используя силы азербайджанских ученых, достиг высоких результатов молниеносного развития промышленности и народного хозяйства, прибавлял свою военную мощь и размножал свой международный авторитет.

**SHORT HISTORICAL SURVEY OF HADRUD REGION OF AZERBAIJAN
(1930-1991)**

N.P.MAMMADOV

SUMMARY

Using archive materials, materials of periodical press on the basis of objective analysis of the history of Hadrud region and conducting of comparisons leading positions on the whole republican level in the development of the economy and the culture of the region have been proved in the article.

New deposits of commercial minerals were discovered in the area of Upper Garabag and transported to Moscow and Armenia. The Center succeeded in the development of agriculture, strengthened its military forces and increased its international authority by using the power of Azerbaijanian scientists efficiently.